

A MAGYAR REGÉNY ELŐZMÉNYEI.

(Első közlemény.)

I.

A századfordulót megelőző és követő évtizedeknek — látszólagos jelentéktelensége ellenére is — a román¹ a legjellemzőbb irodalmi maradványa. A közönségnek a szellemi hatásokra megrezenő fogékonyságát és magatartását benne szemlélhetjük legjobban. Manapság, amikor regény nélkül el sem tudjuk képzelni az irodalmat, nehéz beleélnünk magunkat azokba az időkbe, amikor annyira újszerű volt ez a műfaj, hogy idegenül, sőt ellenséges szemmel nézték besurranását és valósággal tolakodó visszaélésnek tekintették térfoglalását.

Megfelelő eszközökhöz kellett tehát nyúlnia, hogy a hangulatot magához édesgesse s a jóindulatú érdeklődést megnyerje. A keze ügyébe eső föltűnő külsőségeket ezért okosan kihasználta. Azon kezdette, hogy mindjárt a címlappal észrevétette magát: itt hangos, kiabáló feliratokat alkalmazott. Olyan egy-egy románnak a címlapja, mint a hirdető oszlopok mai plakátja. Ajánlgatta magát s kihívóan viselkedett, akár csak mostanság az izgalmas eseményekre éhes utcai újságok szemetverő hírfeje. A lehető legritkábban érte be az egyszerű egy-két szavas megjelöléssel, hanem efféle dagályos mondattá terpeszkedett szét: *Istentelen, gonosz életű, buja és fajtalan, sőt bosszúállásnak kívánásával teljes szívet mejjében viselő mostoha anyjának példája* (1786), vagy: *Palugyay története, mely az iffiú Palugyay Andrásnak Bubek Kriskával való hív szerelmét foglalja magában* (1807). Szinte kivétel nélkül kettős, sőt némelykor hármas cím került a román homlokára. Túlságosan egyszerű és lapos lett volna a románolvasó érdeklődésének megragadására, ha a címlap csak ennyit mond neki: *Adolf és Hedvig*, vagy *A szép Trézsi, vagy Fedor és Mária*. Hogy az idegenkedés iránta már a bemutatkozáskor barátságos viszonyra enyhüljön, ilyenformán kellett szólnia: *Adolf és Hedvig, vagy az indulatok szelvényei az emberi szívben* (1825), *A szép Trézsi, vagy a haszon és tisztesség kívánástól megvakított*

¹ Így nevezték a regényt 1836-ig. V. ö. György Lajos: *A százészteendő regény* M. Ny. 1936. 1—10. l.

szüléknek áldozatjok (1800), *Fedor es Mária, vagy a holtig tartó ritka hűség és a nagyravágyásból származott gyászos, de méltó szerencsétlenség tüköre* (1807). Még inkább meg lehetett nyerni a közönség tetszését, ha a sűrű sorokkal zsúfolt címlap elolvasásához legalább három-négy lélekzetvétele volt szükség, vagy pedig a szerző sejtetni tudta az olvasóra váró válogatott borzalmak izgalmát, amikor a különféle nagyságú s egyenlőtlen betűsorok ilyen kilátásokkal kecsgették: *A valóságos világban sok csudálatos történeteken keresztülment tátos, vagy fehérmájú embereknek gallériájok, vagy a régiebb és újabb időkben élt tátos vagy fehérmájú embereknek rendkívül való történetjeiknek, veszedelmes utazásaiknak, emlékezetes jelenéseiknek és bűnös tetteiknek az emberi életből vett rajzolatjaik* (1818).

Valljuk meg, nem kis ügyesség kellett úgy megfogalmazni a címet, hogy a tartalom főbb vonásai benne legyenek, e mellett a képzelet se maradjon tétlenül, s az olvasás vágya is meginduljon. Már pedig a kor divatja szerint ezek nélkülözhetetlen tartozékai voltak a jó címnek, s azonfölül még afféle jókkal kellett biztatnia a jámbor románolvasót, hogy az épületesen oktató, mulatságos tanulságokkal bővelkedő, szívet vidámító, elmét ékesítő, kegyességre serkentő román az erkölcsi érzés nemesítésére, a szív jobbitására és az értelem okosítására, különféle dolgok esméretére vezet, s ha netalán ártatlanul szenved, boldogtalan vagy követésre való jó példa nélkül szűkölködik, vigasztalást, tanácsot, hasznos útbaigazítást lel benne, s olyan történetet kap, «mely érzékenység nélkül nem olvastathatik».¹ Ez a hatásvadászó és érdeklődéshajhászó szokás hosszú évtizedekig, a román élete végéig tart. Csak akkor szűnik meg, amikor «regény» lesz belőle. *Abafinak* nemcsak a magyaros «regény» terminologiai megjelölése, hanem egyszerű új címe is — hasonlóképp már előbb a *Béltékylház* és a *Tihamér* — szakít a mult dagályos, cifraságszerető izlésével, s kezdetét jelzi az új korszaknak, ahol többé már nincs szükség a plakátszerű címlap dobverésére.

A román nemcsak sokat ígérő címével, hanem azzal is kereste a föltűnést, hogy — ahol csak lehetett — a szerző tekintélyes állásával hozakodott elő.

Dugonics megmondja magáról, hogy «kegyes iskolabéli szerzetes pap», s azután terjedelmesen részletezi, hogy «a józan s egyszersmind a természeti tudományoknak oktatója, a pesti tanulmányoknak királyi mindenségében a tudáosságnak királyi oktatója, a tanultaknak egyik tagja, a jeles természeti karnak öregbike».² Báróti Sándor hasonlóképen mindig büszkén emlegeti, hogy «magyar nemes testőrző»,³ s Kónyi János állandóan neve

¹ *Az erkölcsös feleség*, 1796.

² *Etelka*, 1788.

³ *Kassándra*, 1774.

alá biggyeszti, hogy ő «a Márs zászlója alatt vitézkedőknek egyik hű tagja, a hazának együgyű hadi szolgája, gróf Esterházy Antal regementjében strázsamester».¹ Nem kell életrajzi lexikonokban keresgelnünk, mert már a címlap megmondja, hogy Hallerkői gróf Haller Antal «császári királyi és apóstoli felségnek, második Leopoldnak az erdélyi királyi főkormányshéknél belső tanácsosa»,² «Tekintetes nemes Fejér Antal Tiszán innét való Magyarország részének s Tekintetes nemes Heves és külső Szolnok törvényesen egybekapcsolt, úgy nem különben Sáros vármegyéknek táblabírája»,³ Farkas Antal «a kassai districtusnak provincialis kommissarius»,⁴ Tordai Sámuel a kendilőnai ref. eklézsia «méltatlan lelki tanítója»,⁵ P. Csórja Ferenc «a Sz. udvarhelyi ev. reformátum nemes kollegyomban a philosophiának, mathesisnek, haza historiának, politikának, statisztikának közönséges rendes tanítója». Foincsics János Lajos, előkelő titulusokat felsorolni nem tudván, legalább annyit megmond magáról, hogy «Nagy-Váradi Magyar».⁷ A román címlapjáról mindig megtudjuk, hogy a szerző orvosdoktor-e, hites ügyvéd-e, prédikátor-e vagy professzor, továbbá melyik vármegyének táblabírája, esküttje, esetleg főispánja, sőt némeiylkor arról is értesülünk, hogy milyen viszonyban van a bécsi udvarral.

Ez a címet fitogtató, dicsekvő viselkedés csak a regénykorszakban szakad meg. A kortársak jó néven veszik Jósikától, hogy *Abafi* címlapján mellőzi bárói rangját,⁸ s ezzel mintegy kifejezi, hogy az efféle süvegelésnek nem barátja. Viszont divatos dolog volt az a másik véglet is, hogy a szerző a nevét eltitkolta. Soha annyi névtelen regény nem látott napvilágot, mint ebben az időszakban. Főképen a kiadó megrendelésére készült silányabb románok hallgatták el szerzőjük nevét. Valószínűleg az illetők is érezték, hogy akkor szereznek érdemet, ha «felebaráti kíméléssel» az ismeretlenségbe rejtőznek.⁹ Néha azonban érdemesebb művek címlapjai sem jelölték meg a szerzőt, máskor csak a kezdőbetűk kitételére szorítkoztak. *Bácsmegyeyjét* Kazinczy névtelenül adta ki, s Verseghy egyik románjának a címlapján sem árulta el magát. Abban az időben műve mellett a szerző egészen háttérbe tudott húzódni. Kazinczy, amikor *Adolfs Briefet* átdolgozza, egyáltalában nem törődik, hogy ki is a német román szerzője, majd Arankával és Orczy László főispánnal együtt lelkesedik a *Julia levelein*¹⁰ a nélkül, hogy sejtjenék is az eredetinek az íróját, aki szintén

¹ *Várta mulatság*, 1774.

² *Telemakus bujdosásának története*, 1755.

³ *Barklájus János Argenisze*, 1792.

⁴ *Ev kölcsei iskola*, 1790.

⁵ *Keresztyén utazás*, II. k. 1777.

⁶ *A vékfild pap*, 1831.

⁷ *Alvina*, 1807.

⁸ Figyelmező, 1837. ápr. 25. 16. sz.

⁹ Felső Magyarországi Minerva, 1828, 1998. 1.

¹⁰ *Kazinczy lev.* II. 55. 118. l.

nem nyomtatta ki nevét a francia címlapra. Az is jellemző, hogy az egyik harmadrendű német románíró (Korn) hat román-nal szerepel e korszak gyűjteményében, s megállapítható, hogy sem az olvasók, sem az írók nem tudták nevét, sőt nem is törődtek azzal, hogy kinek a műveit olvassák, illetőleg tolmácsolják. Úgy jelennek meg, terjednek s kalandoznak országokon keresztül arománok, hogyszerzőjüket nem ismerik, még nem is sejtik. A névtelenségnek, a titokzatosságnak, a találgatásnak is vonzó ereje volt a közönségre, s ez némely esetben szintén a románolvasásra csábító ötletek elmés sorozatába tartozott.

A román külsejének divatos tartozéka volt továbbá a címlapot megelőző kép. Hasonlóan érdeklődést csigázó, csábító célzatú járulék. Ez a kép a román tartalmából valami hatásos részletet szemelt ki s rendszerint gyilkosságot, üldözést, halált, kiméletesebb esetben holdvilágos tájékon epedő szerelmet ábrázolt. Megesett azonban némelykor, hogy a kép jelenete egyáltalában nem függött össze a román cselekvényével. A kiadónak kapóra jött, hogy az amúgy is lenézett román ékesítésére használja föl valamelyik más kiadványának megmaradt képfölöslegét. Ez épen olyan jámbor visszaélés volt, mint az, hogy a román rendszerint jóval kevesebbet nyujtott, mint amennyit nagyhangú címe ígért. Legjellemzőbb erre Bárótzinak az a posthumus románja, amely *A mostani adeptus vagy is a szabad kőművesek valóságos titka* címmel jelent meg (1810). Belőle azonban nem tudjuk meg sem a szabadkőművesek igaz titkát, mert erről csak itt-ott esik szó futólagosan, sem pedig az aranycsinálás rejtelseibe be nem pillanthatunk, bár épen e két dolog miatt a nevezett titkos tudományokat szeretők annak idején keresve keresték ezt a sokat ígérő, de abból semmit be nem váltó könyvet. Ezzel a jámbor, naiv közönséggel, amely tágranyilt szemmel s lélekzet-visszafojtva tudta olvasni a legborzalmasabb és legeggyűzőbb történeteket, s ahol sírni kellett, sohasem tagadta meg résztvevő könnyeit, mindent, de mindent el lehetett hitetni. Elhitte, amikor a lovagromán írója azzal áltatta, hogy elbeszélését egy félig szúrágta kéziratból másolta le. Nem ütközött meg, ha a XI—XIII. században játszódó románban saját korának érzelmi-és gondolatvilágával találkozott, sem azon, amikor a lovagromán a XI. században ágyúkat és puskákat vonultatott fel várostromra. Fejcsóválás nélkül tudta olvasni a XIV. századba helyezett lovagi történet elmélkedését arról a közkeletű kérdéstről, hogy kisasszonyaink a románokból tanulják csapodárságukat, s valószínűleg helyeslően bólintott, amikor ugyanott az író arra serkentgette a tudósokat, hogy könyvek írásával és kinyomtatásával emeljék a nemzeti műveltség előmenetelét.¹

¹ *Palugyay története*, 1807. V. ö. Tud. Gyűjt. 1818. IX. 67—70. 1.

Amikor Kelet irodalmának felfedezése és Pompei feltárása sejtelmes világokra irányította az emberek képzeletét, sorozatosan jelentek meg olyan románok, amelyek azt állították magukról, hogy romok alól napfényre került kéziratok, s tudvalevő, hogy az olvasók nem is kételkedtek benne. A hellénizmus napfényes idejében azok a románok hódítottak, amelyek görög nevekre keresztelt szereplőkkel már a címlapon «görög történet»-et ígértek, s bánta is az olvasó, hogy átlátszó hazugságnak esett áldozatul.¹ Egy angol írónak archaikus stílusban szerkesztett erkölcsstana a korszak legkapósabb könyve lett, magyar nyelvre is négyszer ültették át, mert az olvasók komolyan elhitték azt a hozzáköltött ügyes mesét, hogy forrása a tibeti láma pagodájában felfedezett kézirat, amelyet egy gentleman talált meg és fordítottatott kínai nyelvre.² Bár az egykorúak már észrevették, hogy az «ügynevezett gyönyörködtető és mulattató íráskor ingerlő és maga felől sokat ígérő cifra feljúlírásaik első tekintettel sokszor megcsalják a vevőket és az olvasókat»,³ mégis az a benyomásunk, hogy a román azért dolgozott ilyen gyermekes eszközökkel, mert a közönség tömeges részét csak ilyen ártatlan füllentésekkel tudta magához édesgetni.

A címlappal és a címképpel nem merült ki a román reklámos berendezettsége. Az élelmességnek volt még két találós eszköze: az ajánlás és az előjáró beszéd.

«Régi bévett szokás — magyarázza az egyik románíró⁴ — új és nem minden belső érdem nélkül való könyveket előkelő személyek hatalmas pártfogása alatt világosságra bocsátani mind azért, hogy ezáltal a könyvek becse nevedjék, mind pedig azért, hogy az olvasó közönségnek ez által a könyv még inkább ajánltassék, egy szóval, hogy közhasznúvá tétessék.»

Ezek az ajánlások mindig előkelő személyekhez szóltak a dicséret, az elismerés és az alázatosság felsőfokú ömlengő hangján.

«Reménykedem azért a Tekintetes Asszonynak — így ajánlja könyvét az egyik románíró⁵ — alázza meg annyira magát, hogy ezen aprólékot egy

¹ György Lajos: *A francia hellénizmus hullámai*, 1930. 9. 15. l.

² György Lajos: *Egy állítólagos Pancsatantra-származék irodalmunkban*, 1929. 4. l.

³ *Fedor és Mária*, 1807. bev.

⁴ *Elisa*, 1803. bev.

⁵ *Szívet sebhető római mesék*. 1786. bev. Hasonlóképen ír egy másik szerző: «Néked pedig, ki ezen munkámnak kegyes rendelője s hathatós előmozdítója méltóztattál tenni, nyilván és az egész haza előtt megteszem alázatos köszönetemet és a mellett a hív tisztelet mellett, melyet főszemélyed iránt, annak nevezetes tulajdonságai szívében örökre felgerjesztettek, buzgó indulattal kívánom, hogy az Isteni Gondviselés hosszas időkre terjessze virágzó életedet, adjon sok még sok ily bölcs, ily nagy ítéletű s ilyen igen messze látó hazafiakat édes hazánknak és ily kinyílt elméjű és valóságos hív tanácsokat a mi jó királyunknak». V.ö. *Az igazság kiszolgáltatásának és a felebaráti szeretetnek jutalma*, 1791. 8. l.

legkisebb hívének, de legnagyobb tisztelőjének kezeiből elvenni méltóztassék. Ezt oltalmazza, másoknak is hathatósan ajánlja, s javasolja, hogy ezen munka a maga hasznait annál jobban árasztassa ki az emberekre és gyönyörködtetéssel vigye foglalul a jónak szeretetére és a gonosznak el-távoztatására». Rendszerint a személyes jókívánásokról sem feledkeztek meg. «Szerencsés boldog életet, egészséggel és nyugalommal folyó napokat kívánok — olvassuk a fent idézett ajánlás folytatásában. -- A mostan élő uri törzsökök éljenek soká, s ha megöszülnek is, virágozzanak; az uri ágaknak pedig az egekből nevedést kívánok, és azok által jövendőben terjedjen azon uri ház messzére, mind a testi, mind a lelki áldás szálljon reájok.»

Ezt az áradozást a mecénások az irodalmi élet kezdetleges viszonyai között a kiadási költségek áldozatos hordozásáért még is érdemelték. Nyertek vele ők is, akik a jó hír szépségét élvezték, a szerző is, aki munkája gyümölcsét láthatta, s némelykor még az irodalomnak is jutott belőle valami: egyikét érdemesebb vagy történeti szempontból értékesebb román megjelenése.

Míg az ajánlás hálás szavakat rebegett a kegyes párt-fogónak, az elmaradhatatlan előljáró beszéd vagy, mint abban az időben nevezték¹, a «kengyelfutó» arra szolgált, hogy benne vásári kikiáltó hangon kínálgassa magát a román, mindenféle szépét és jót ígérgeessen az olvasónak, s gyakran már előre vitába kezdjen a recensensekkel. A «kengyelfutók» a hízelkedőktől csupán abban különböztek, hogy azok szóval, ezek pedig írásban ámitottak.² Annyira szerves résznek tekintették, hogy nélkülük csak ritka esetben indult meg a román.³ Védték benne a műfaj jogosultságát az ócsárlók ellen, hangsúlyozták az erkölcsi mentségeket, a morális és nevelő hatást, és tetszetős színekkel festgették, hogy az olvasó, ha rászánja magát, milyen gyönyörűségeket élvezhet és milyen különös nagy értékeket meríthet belőle.

Ritkán maradt el az efféle figyelmeztetés és buzdítás: «Ebben a könyvben sok szép jó erkölcsüeket és nemes indulatukat látsz, — és az olyanokat kövessed. Ellenben pedig sokaknak rossz hajlandóságuk szégyenükre és veszedelmükre fordult, — és ezeket kerüljed».⁴ Máskor közelebről is rámutatott a szerző, hogy mi minden található könyvében. «Vagyon ebben miben táplálja magát gyönyörködve a szerelmes, vannak a nyelv nem

¹ Tomentsek János: *A kis tátos*, 1803. bev.

² *Vitkovics Mihály prózai művei*. NK. 6. k. 153. l.

³ Akárcsak német mintáik. «Ein Buch ohne Vorrede ist wie ein Haus ohne Eingang — írja Chr. Hnr. Korn: *Tausend u. eine Thorheit*. Ulm, 1772. l. — wie ein Poete ohne Einbildungskraft, wie eine Buhlschwester ohne Schminke, wie ein Abbe ohne Tändeleien... Sie gleicht denen musikalischen Ouvertüren der Opera, welche unsere Ohren zur Harmonie bereiten, und uns die Art und den Gegenstand des Schauspiels ankündigen».

⁴ *Mulatságos napok*, Előljáró beszéd.

csekély díszére egész beszédek, levelek, beszélgetések — így biztatta egyik az olvasókat.¹ Ifjak — szólott a másik — ez a román arra serkent benneket, hogy a magatok erejében ne felettébb bizzatok. Ezt a könyvet olvasátok, mert ez megmutatja nektek, mely szükséges légyen az indulatokat mérsékelni és a képzelt gyönyörűségeket a valóságos kötelességeknek föláldozni.² Ez a román az olva-ót nem ragadja a képzelődés világába, hanem a valóságos életnek ritka történeteinek kellemetes előadással vezeti. Mit tehessen a természeti jó szív, a meggyökeresedett atyai oktatás, a viszonytagságok között is állhatatos lélek, az emberi érzéssel párosított hatalom s csak a jótetelekben gyönyörködő s az egész nemzetet boldogítani kívánó magas indulat: azt itt több példákban láthatni.³ Valósággal megesett történet, amelyet ez a román tartalmaz, azonkívül oly kellemetes szívindító beszélgetésekkel vagyon felékesítve, amelyekből a buzgó szeretetnek tulajdonságát voltaképen megismerni lehet.⁴ Nem a komor tudós, nem a megaggott, az ifjúság örömirre nem jó szemmel vagy sóhajtozva néző, bánatit nem érző, az indulatoktól ment kedvetlen vénség számára készült ezen tüzes képzelődés munkája. Egy fiatal, érezni tudó tiszta szív, ha kezébe veszi, felbuzdult vérrel s gyönyörködve fogja ezen külömbféle emberi indulatok lefestésében s előnkbe állításában igen is szerencsés, felemelkedett s elragadó kifejezésekkel élő szerzőt végigolvasni.⁵

Általában kifogyhatatlanok voltak a szebbnél szebb ígérgetésekben, csak hogy lépre csalhassák az olvasót. Sokszor egészen prózai indítékokat is emlegettek s affélékkel kecsegtettek, hogy meg lehet belőlük tanulni, miképen kell védekezni rablók, tolvajok, zsebmetszők ellen, vagy

«minémü okossággal kell a hajadon személynek egy férjfiuval való esmeretségbe, szeretetbe és házasságba úgy ereszkedni, hogy előre az indulatit kitanulja».⁶ Máskor azt a kilátást nyujtotta a román, hogy a «házasságba lépett személyt» megtanítja, miképen alapíthatja meg okos magaviseletével földi szerencsését.⁷ Vedd kezedbe, jámbor olvasó, ezt az érdemes könyvet — általában ilyenformán hangzott a szokásos biztatás ha már az írónak nem volt valami különösebb mondanivalója — mert a te mulattatásodra és időöltésedre készült, közben azonban ne mulaszd el meglátni a díszes erkölcsöket s visszarettenni a fertelmes bűnöktől. Nagy előnyödre, szíved jobbítására, lelked nemesítésére lesz, ha ezt megteszed, s akkor a szerző nyugodtan elmondhatja, hogy kitűzött célját elérte, mert téged az erény virányos mezeire vezetett. Mindössze ennyi, amit tőled kér az irántad hálával és tisztelettel viseltető szerző. «Kérem az Istent: adja, hogy ne csak mulatsággal, de haszonnal olvassad».⁸

¹ Hazai Tudósítások, 1806. 351—352. l.

² *Araspes és Panthea*, 1794. bev.

³ Hasznos Mulatságok, 182. l. I. 26. l.

⁴ *Szerelmem példája*, 1787. bev.

⁵ *Erdővári Klára*, 1825. bev.

⁶ Ezt a tanulságot vonta le a *Kartigámból* a Magyar Hirmondó, 1794. I. 957. l.

⁷ *Montier asszony levelei*, 1793. bev.

⁸ *Mulatságos napok*. Előljáró beszéd.

Ennyi jónak, ilyen csábításnak ki tudott volna ellenállani? Csakugyan nem voltak hiábavalók ezek az együgyű mesterkedések. A románok befurakodtak az érdeklődésbe és lassanként tömegeket hódítottak magukhoz.

II.

A föltűnő címlappal, megkapó képpel, áradozó ajánlással és a minden jót ígérő «kengyelfutó»-val felszerelt román azután útnak indult, hogy vásárlókat keressen és olvasókat találjon. Rendkívül nehéz feladatra vállalkozott. Külseje szegényes volt, gondozatlan, kezdetlegesen egyszerű. Kopott betűk, rossz nyomás, a legközönségesebb ujságpapíros, szürke papírkötés, hanyag ortografia és ezekhez hasonló más fogyatkozások bizony nem tették lebilincselővé a föllépését. Soha egy rakáson annyi igénytelen, visszataszító kiállítású, durva megjelenésű könyv, mint a külsejükben is alantas színvonalú románok halmazában. A könyvnyomtató a könyvnek sem papírosával, sem betűivel nem akart a szemnek tetszeni, s ilyen módon a finomabb ízlés már látására elidegenedett a könyvtől.¹ «Melly betűk! melly papíros, melly ízetlenség minden tekintetben!» — kiált fel joggal Kazinczy.² Egyedül csak őt hevitette ebben a korban a csinos kiadás, csak ő küszködött a kiadókkal, hogy a titel-vignettekől a papírosig és a betűk tisztaságáig minden kifogástalan legyen könyveiben.³ Így csak kivételesen akad kezünkbe egy-két jobban gondozott román, mint pl. Aranka György *Juliája*. Ez is a Kazinczy ízlésének, gondosságának és sok fáradozásának az eredménye. Száz amatőr-példányt készítettett belőle holland papíroson s el is dicsekedett vele, hogy «szebben még magyar munka nem jött ki, bizony még úgy könyv nem jelent meg M. országon».⁴ A kolozsvári református kollégium nyomdájában készült *Anacharsis* szintén dicséretet érdemel, a legkényesebb ízlés is meghajolhat előtte, ha tudniillik az ortografiára néhol behúnyjuk szemünket.⁵ Nyomdailag kifogástalan emléket rajtuk kívül, nagy jóakarattal, még alig egy-kettőt ha találunk. De mit is lehetett várni, mikor még Trattner, a nemzet könyvnyomtatója, sem végezte munkáját a nemzet méltóságához illő gonddal és dísszel.⁶ Egyik-másik kiadó, így különösen Kis István, szörnyű szabadságot engedett magának. Össze-vissza hányta a kéziratot, egyes darabokat elhagyott belőle, másoknak a sorrendjét megváltoztatta, a titulusokat

¹ A Bécsi Magyar Bibliothéca első esztendeje, 1793, 112. l.

² *Erdélyi levelek*, 87. l.

³ *Kazinczy lev.* I. 301. l.

⁴ *U. o.* II. 139. 817. l.

⁵ *Erdélyi levelek*, i. h.

⁶ *Kazinczy lev.* XV. 68. 107. 578. l.

kicsérélte s az egészset elcsúfította «seprőkóróval mázolt képekkel s megszámlálhatatlan nyomtatásbéli hibákkal». Az írók rettegtek neki ellenszegülni, mert feltek «sok kárt tehető bosszúállásától».¹ Ilyen körülmények között elképzelhetni, milyen mostoha bánásmódban részesültek a tekintélytelen helyzetük hátrányait viselő románok.

A könyvnyomtatótól kikerült románnak azonban csak akkor gyült meg igazán a baja, amikor az olvasó kezébe akart jutni. A közvetítő könyvkereskedelem még olyan kezdetleges állapotban tengődött, hogy támogatására számítani sem lehetett. Amikor Kazinczy 1816-ban Kolozsvárt Tilsch János üzletében megfordult, megütközve látta, hogy a kötetlen és kötött könyváru portékák a polcokon együtt álltak a «fichükkel, bijoukkal, porcellánals a piros és fehér kenőcsökkel».² Hozzá Tilsch még annyi tekintettel sem volt a magyar nyelvű városra, hogy vegyeskereskedésében legalább magyar könyvet tartott volna. Így, aki olvasnivaló könyvet akart vásárolni, jó szándékát a «sokadalom»-ra halasztotta s megvárta, hogy a könyváros milyen újdonságokat fog kirakni a ponyvára. Könyváru katalógusok és tudós újságok hiányában az írók nem tudtak a megjelent munkákról, nem értesültek egymás műveiről,³ s ezért többször előfordult, hogy egy román ketten is lefordítottak.⁴ Úgy próbáltak ezen segíteni, hogy az újságokban tudósításokat tettek közzé a munkába vett művekről⁵ azzal a felszólítással, hogy «aki valamelyiket elkezdte, ne sajnálja tudunkra adni, hogy többen azon egy munkán ne fáradjanak».⁶ Mivel a könyveket csak ott lehetett megszerezni, ahol megjelentek, nemcsak évek, hanem sok-szor évtizedek teltek el, míg egy-egy román híre messzibb tájékokra jutott. Gellert *Svédí grófnéja* már régen megjelent magyarul, nem is egy, hanem két fordításban, amikor Bessenyei *Holmija* 1778-ban célzatosan megjegyzi, hogy «mi kár lenne benne, ha a német Gellertet is a debreceni, kecskeméti polgárnék olvashatnák magyarba?» Gróf Dessewffy József csak harminc év múlva, 1814-ben tudja meg, hogy Szilágyi

¹ U. o. IV. 509. l.

² *Erdélyi levelek*, i. b.

³ Kazinczy: *Pályám emlékezete*, 25. 252. l.

⁴ Dodsley híres könyve, az *Oeconomia vitae humanae*, egymásról mit sem tudó négyféle fordításban is eljutott hozzánk. Az *Oly feleség és Érkölcsös feleség*, meg a *Zrini Miklós barátai* és *A három jó barátok* ugyanannak a német románnak egymástól függetlenül készült fordításai. Barclay *Argenis*ének ötféle fordítása és feldolgozása készült, Fénelon *Télémaque*jának négy fordítása és feldolgozása maradt fenn, a *Belzárius*nak pedig két fordítása jelent meg egymáshoz egészen közel, 1773-ban és 1776-ban. Gellert *Schwedische Gräfin*jét pár esztendei időközben (1772 és 1778) ketten is kiadták. Campe *Robinson*ját három készítették el magyarul stb. Valami húsz ilyen esetet lehetne össze- számolni.

⁵ Magyar Hirmondó, 1781, 166. l.

⁶ Mindenés Gyűjtemény, 1789. II. 188. l.

Márton sárospataki tanár Xenophon *Ciropédiáját* még 1784-ben magyarra fordította, s Kazinczytól kérdezi meg, hogy csakugyan igaz-e ez a hír.¹ Kazinczy 21 év múlva, csak 1813-ban, értesül Kövesdi Boér Sándornak *Argenis*-átültetéséről. Döbrenteihez fordul, hogy a szóbeszéd valóságáról meggyőződjék. Döbrentei sem tud határozott választ adni, csak az Erdélyi Játékos Gyűjtemény hirdetéséből sejtí, hogy valóban van egy ilyen című munkája Boér Sándornak, s az állítólag 1792-ben meg is jelent nyomtatásban.² A század elején a könyvforgalomban némi javulás mutatkozik, de még mindig nagyon fejletlenek a viszonyok. A vidéken, pl. Kassán, a XVIII. század utolsó évtizedeiben híre-hamva sem volt a könyvárusnak. Ha valaki nagyon megéhezett a könyvre, meglátogatta a könyvkötőt, ott néha találhatott holmi ócska darabokat.³ A könyvkötők azonban jobbára csak kalendáriumokkal bajlódtek s így a közönség bizalmába férközni nem tudtak.

Jobbról-balról zúgott a panasz, hogy nincsenek olvasók, és nincsenek könyvvásárlók. Voltaképen könyvárusok nem voltak. Akik pedig voltak, szívesebben árultak idegen könyveket, mert azokból nagyobb hasznot húztak, s a magyarok közül csupán azokat erőszakolták, amelyeket maguk adtak ki. A bizományba vett könyveket meg sem mutatták a közönségnek.⁴ Pesten a század elején, Kazinczy értesítése szerint, az volt a helyzet, hogy a «bibliopolák in plurali nem más, mint in singulari Kis István», mert Kilián, Eggenberger, Hartleben magyar könyvek árulgatásával nem bajlódott; ez pedig kényére nyúzta az írókat s csak azoknak a munkáknak az eladásában serénykedett, amelyekben a maga pénze feküdt, ezek pedig rendszerint a silányabb nemhez tartoztak.⁵ Hartleben is, Kis István is a szépre keveset hajtott s csak a *Tudós palócon*, *Hucsán*, a *Báró de Manxon* és a hozzájuk hasonló románokon kapott.⁶ Általában a nyereszkeskedni szerető könyvárusok nem ismertek semmi patriotizmust, s inkább kárára, mint hasznára voltak az irodalomnak. E mellett nagy ügyesen minden vállalatukat csupán haza- és tudományszeretetből származóknak kürtölték ki, sűrű érdemtömjénnel vették körül magukat s annyira óvatosak voltak, hogy magyar könyveket, ha saját hasznukat világosan nem látták, nem nyomattak ki, s még amikor hasznot reméltek is, ellenszolgáltatás nélkül vagy szót sem érdemlő tiszteletdíjjal vállalták fel saját költségükön.⁷ Így, ha az író

¹ Kazinczy lev. XI. 395. l.

² U. o. XI. 163. 183. l.

³ Kazinczy: *Pályám emlékezete*, 50. l.

⁴ *Vitkovics Mihály prózai művei*. NK. 6. k. 211—224. l.

⁵ Kazinczy lev IV. 46. 48. 49. l. XXII. 266—267. l.

⁶ *Vitkovics Mihály művei*. NK. 8. k. 81. l. *Szemere Pál munkái*, 1890. III. 66. l.

⁷ *Kis János emlékezései*, 1890. 447. l.

nem volt eléggé élelmes s pártfogó szerzésével a költségeket előteremtteni nem tudta, művészi értékű érdemes románja kéziratban maradt, mint Bölöni Sándor *Werther-* és *Corinna-*fordítása, vagy pedig előfizetőkkel és íróbarátai támogatásával igyekezett a példányoknak «lábat csinálni», amint Kazinczy tette *Bácsmegey*jének megjelenésekor.¹

Ez pedig keserves feladat volt. Horváth Ádám, amikor 1788-ban Kazinczy megkéri, hogy terjessze a *Bácsmegey*et, szívesen vállalkozik rá, mert lelkiismereti kötelességének érzi, hogy segítse a «nyelvünk előmenetelén igyekező jószándékot». Mindazonáltal aggodalommal nézi a dolgot, mert nem tudni, milyen ígézet tartja fogva a magyarokat, hogy a könyvajánlgatásra csak mosolyognak, de pénzt kínálni érte senki sem hajlandó. Alig egy-két ember akad, aki nemcsak meghallgatja az ajánlgatást, hanem meg is vásárolja a könyvet.² Azonban senki sem mert vállalkozni többre, mint tíz előfizető megnyerésére, mert nincs a földkerekségen rosszabb könyv olvasó és vásárló a magyar embernél. A könyv árus több spanyolviaszt és tokajit adott el, mint könyvet,³ mert hiszen abban az időben könyvekről meg tudós dolgokról a társaságban nem beszélgettek. Legföljebb arról vitatkoztak, hogy a sárga kopó jobb-e, vagy a fekete. A henyé pipázás és a kártyázás volt minden szórakozás, az olvasást idővesztésnek tekintették.⁴ Ez a kor a henyelés, a fényűzés, a hiúságokba merülés és minden közdolog iránti tökéletes elzsidadás és meghidegülés kora volt. Puha érzélgés, betyár szilajkodás, arisztokratikus gög, dicsőség az adóssághalmozásban, éhenhalás a köznép között, pazarlás a nagyok asztalán, a románokból és «röpkeírások»-ból vett tudóskodás, a nemzetiség neveltségessé tétele, a lebzselő örökös semmittevés, s a német nyelv mindenütt, ki a műveltek közé akart tartozni: ezek valának ennek az időnek valóságos bélyegei.⁵ Írók még csak lettek volna, de vásárlói nem termettek a könyveknek. «Szaporítsa valami Isten az olvasók és könyvvevők számát. Ha ezt érhetnénk el — mondja Kazinczy — még Akadémia sem kellene».⁶ Tele van panasszal a nyomtatók szája, irtóznak a magyar kiadványoktól, remegnek, hogy odavesz a költségük,⁷ mert a publikum érzéketlen, s a szörnyű gazdasági válság sem kedvez a könyvkiadás ügyének. «Vajha a mostani rettenetes idők ostora hamar eltávoznék, vagy legalább tágulna!

¹ *Kazinczy lev.* IV. 46. l.

² U. o. I. 242. l.

³ Figyelő. V. 1878. 78. l.

⁴ Kazinczy: *Pályám emlékezete*, 52. 88. l.

⁵ *Bölöni Farkas Sándor naplója*. Közzétette K. Papp Miklós. Kolozs-vári Nagy Naptár, 1865. 64. l.

⁶ *Kazinczy lev.* XXI. 423. l.

⁷ U. o. I. 265. l. XV. 65. l.

Talán akkor jobb jövő nyílik jó készülletű s tüzes buzgóságú literatoraink igyekezetének».¹

Így sóhajtoznak írók, kiadók, könyvkereskedők s elégedetlenségüket egymásra szórt szemrehányásokban zúgolódják el. Az író az érzéketlen kiadóra, a kiadó és a könyvvarus pedig a tunya közönségre hárítja a felelősséget. Kétségtelen, hogy volt is ok a panaszra. Az a társadalmi réteg, amely előtt nyitva állt a könyvszerzés lehetősége, német és francia könyvekkel tölte meg könyvtárát, mert az volt a fölfogás, hogy a magyar könyv csak a parasztnak való.² Nemzeti nyelvünkön írt művekre ezek sehogy sem, vagy csak nyögve fizettek elő. Legfőljebb kalendáriumok állongáltak dohányos asztalukon vagy ablakukban, ellenben tele volt a szobájuk cifra ostorokkal és ezüst fokosokkal.³ Rájuk vonatkozik ez az egykorú gúnyolódás:

Német s franciára fordítám az eszem,
Most azoknak minden könyveit megveszem.

A Magyar Kuriron és a Sokfélén kívül — azokat is többnyire tisztjeik olvasták — semmi olyant magukhoz nem bocsátottak, ami az untalan előrenyomuló idő haladtával értelmi súlyukat egyensúlyban tarthatta volna.⁴ Egy kissé torzított az a kép, amelyet *Szirmay Ilonájában* Gaál József festett ezeknek az időknék «könyvszennvedélyéről», de kétségkívül vannak benne olyan vonások, amelyek találóan érzékeltetik a század elején a műveltségi és az irodalmi állapotokat.

«Nagyon magasra becsülték — úgymond — akkor a könyveket, éppen ezért a szobák legmagasabb helyére, a mestergerendára rakták fel, közvetlen szomszédságába a kenyérnek, sajtnak, kalácsnak és egyéb élelmiszereknek, alkalmasint azért, hogy a lelki és a testi táplálék oly közel legyen egymáshoz, mint a lélek és a test. A szűk mestergerenda azonban sok egyéb dologgal volt megrakva, s így nyilvánvaló, hogy a könyvekre kevés hely maradt. Mivel pedig könyveket alacsonyabb helyre tenni a tudományok meggyalázása lett volna, egy-két könyvnél többet nem tarthattak. Voltak aztán olyan gazdagabb és tehetősebb urak, akik az újabb ízlés szerint mestergerenda nélkül építették házaikat, természetes tehát, hogy ezek, mivel mestergerendájuk nem volt, könyveket nem tarthattak s következésképen nem is tartottak.»⁵

¹ U. o. XV. 65. l.

² *Kisfaludy Sándor m. munkái*, VI. 300. l. 31. vssz. Egy más helyen azt olvassuk, hogy míg egy földesúr háztartására tízezer s fürdőkre, utazásra újabb tízezer forintot költött, addig könyvtára szaporítására mindössze ötven forintot áldozott, «nevezetesen » Hazai Tudósítások húsz, Házi Barát, Honi Vezér, Hazai Vándor nyolc, Tudományos Gyűjtemény tizennégy, egyéb a literatura előmozdítására tartozó dolgok, mint papiros, spanyolviasz stb. hat forint.» V. ö. Stancsics Mihály: *Pazardi*, 1836. 59. l.

³ *Vitkovi s Mihály prózai művei*. NK. 6. k. 223. l.

⁴ P. Horváth Lázár: *Az elbujdosott*, 1836. I. 189—190. l.

⁵ Gaál József: *Szirmay Ilona*, 1836. XXVIII. l.

Ezeknek a viszonyoknak az ismerete jóval kedvezőbb színben tünteti föl a románokat, mint ahogy őket eddig látni és értékelni megszoktuk. Magában véve csak az, hogy hat évtized alatt mintegy háromszáz román többszázezer példányban széledt el s az olvasók tömegeit vonzotta magához, olyan megbecsülésre méltó érdem, amelyért el kell néznünk, sőt meg kell bocsátanunk egyéb százalmas fogyatkozásait. Tartalmi kiválóságokkal, művészi értékekkel az akkori viszonyok között nem is lehetett a szélesebb rétegek megbecsüléséhez férközni. A román ellenben a sokszor képtelen, de izgató cselekvényével és a tömegizlésnek hízogó eszközeivel olyanokat is megnyert az olvasásnak, akik egyébként az irodalommal soha kapcsolatba nem kerültek volna. Természetes tehát, de érthető, ha az élelmes üzleti szellem, amely már akkor megérezte, hogy mi kell a közönségnek, vonakodott a Dayka verseit kiadni, ellenben *Erbiát*, *Zrinyi Miklós és az ő barátjait* s más efféle román-mázolásokat újabb és újabb lenyomatokban terjesztette.¹ Olyan ételeket táltak föl, amilyeneken kapott a publikum, s az íróknak is, bár érezték, hogy az olvasókat jobb ízlésre szoktatni lenne elsőrangú kötelességük, kemény kénytelenségből azt kellett csinálniok, amit a könyvtárosok kívántak.² Jogosan, de hiába méltatlankodott az igényesebb irodalmi ízlés, hogy a kiadóknak csak a «sepredék kedves».³ Az volt természetes rendje a fejlődésnek, hogy előbb az olvasással kellett megbarátkoztatni az embereket s csak fokozatosan lehetett a művészi érzéket is nevelni.

Az olvasási kedv felkeltésére a román igen alkalmasnak bizonyult. Egyik-másik soha addig nem hallott s még ma is számba jövő sikert ért el. Kis István budai és pesti könyvtáros a *Zaidból*, a Kotzebue-román Kis János-féle fordításából, egy hónap alatt 400 példányt adott el s 1803-ban az augusztusi debreceni vásáron háromezer forintot vett be. «Itt literaturánk arany századja!» — kiált fel erre a hírre a lelkesedés tüzebe jött Kazinczy⁴, pedig elveszett embernek tartotta, aki Kotzebuet olvasni és élvezni tudta. Némelyek már talán csakugyan arról ábrándoztak, hogy majd eljön az idő, «melyben a debreceni sokadalmon oly román-halom lesz, mint a lipcsein».⁵ Szenvedélyesen, «elragadó érzékenységgel»⁶ tudtak az emberek ebben az időben olvasni, de csak románokat, amelyek sokszor feledhetetlen élményeket hagytak bennük. *Bácsmegyey*, amikor

¹ *Kazinczy lev.* VIII. 251—252. l.

² U. o. III. 148. l.

³ U. o. XII. 301. l.

⁴ U. o. III. 95. l.

⁵ Erdélyi Múzeum, 1817. 82. l.

⁶ *Vitkovics Mihály művei.* NK. 8. k. 80. l.

megjelent, Szentjóni Szabó Lászlót «elboszorkányította»,¹ s Guzmicsék nem bírták megvárni a román kijövetelét, hanem Trattner nyomdájából ivenként szedték ki s mohón olvasták.² *Kartigámot* «faldosva faldosták», s tudjuk róla, hogy Batsányi valósággal «imádta».³ Az *Erbiának*, a korszak egyik legnagyobb sikerű románjának, alig egy-két ép példánya maradt reánk, egyik-másik kiadásából pedig egyetlenegy sem. Valósággal szétolvasták, évtizedek múlva is szüntelen újonnan kellett nyomtatni, nem győztek vele betelni.⁴ Déryné Jászberényben a postamesterhez ment olvasnivaló könyvet kérni s kapott is kettőt, a *Kartigámot* és az *Erbiát*. «Oh Istenem — sóhajt fel édes visszaemlékezéssel — hogy elsírtam fölöttük».⁵ Még Arany János és Jókai Mór is szívesen olvasta az *Erbiát*, «mert hiszen az ember sohasem tudhatta, melyik halott fog a következő lapon feltámadni».⁶ Jósika, Tompa és irodalmunk nemzeti föllendülésének valamennyi írója ezeken a románokon nevelkedett, s ha évtizedek múltán fejlett ízlésükkel megmosolyogták is őket, az emlékezés őszinteségében többször elismerték, hogy gyermekifjú korukban nagyszerű dolgoknak tetszettek, sok megindultságot keltettek bennük,⁷ sok könnyük folyt olvasás közben s boldog ábrándokat szövögettek.⁸ Hiába, nem lekiesinylendő az a siker sem, amelyet Csery Péter híres románja, a *Bánk bánnak is forrásul szolgáló Ottó vagy a zabolálan indulatok áldozatja* (1812), aratott a maga idejében. Utolsó példányig annyira szétkapkodták, hogy Arany János 1859-ben nyomára sem tudott akadni, s Toldy Ferenc is hiába dúlta fel érte a pesti könyvtárakat.⁹ Két kiadásából azóta is csak egy-egy példány került elő. Az összes magyar gyűjteményeket végig kell járnia annak, ki az 1799—1803 között virágzó Rózsa-Szin Gyűjtemény tíz románját és az 1832/33-ban szétkapkodott *Mulattató* című vállalat 12 kötetét meg akarja ismerni, s akkor is alig akad egy teljes példányra. Tudunk azután olyan románokról, amelyekből ma egyetlen darab sem ismeretes.¹⁰ Egyik-másik olyan szerencsésen sikerült, hogy a kezdetleges könyvkereskedelmi viszonyok és egyéb kedvezőtlen külső körülmények között is az élénk érdeklődés kielégítésére új kiadásokat

¹ T. i. elbájolta: akkor még ez a szó nem volt forgalomban, v. ö. Kazinczy: *Pályám emlékezete*, 304. l.

² *Kazinczy lev.* XVIII. 214. l.

³ U. o. XV. 183. l.

⁴ Tud. Gyűjtemény, 1824. IV. 78. l.

⁵ *Déryné naplója*. Bayer József kiad. I. 25. l.

⁶ Jókai: *Rab Ráby*. ÖM. 51. k. 163. l.

⁷ *Arany János hátrahagyott lev.* IV. 293. l.

⁸ IK. 1913 356. l.

⁹ *Arany János hátrahagyott munkái*, IV. 64—66. l.

¹⁰ *Ha nevetni akarsz, csak olvasd ezt a Kóbor Istók históriáját*, Komárom, 1826. és a *Halálra neveltető könyv* 1809-i első kiadása.

kellett belőle készíteni. A magyar könyvsikerek történetébe is beletartozik, hogy az *Etelkából* három, a *Kartigámból* öt s az *Erbiából* hat kiadás kelt el egymásután. Kónyi *Várta mulatságát* ötször, *Democritusát* négy évtized alatt hatszor nyomtatta le kiadója. Campe *Erkölcskönyvecskéje* hat és az *Octavianus*-román hét kiadásban terjedt el. A felsorolást még folytatni lehetne, mert elég gyakoriak a kétszer-háromszor lenyomtatott románok, de talán ennyi adat is elég annak szemléltetésére, hogy a román mindjárt megjelenése után jelentős sikerek kíséretében tört előre hódító útján.

Lehetetlen észre nem vennünk épen a románokon keresztül a közönség és az irodalom viszonyának fokozatos javulását.

A Gellert-fordító Tordai Sámuel 1772-ben irigykedve látja, hogy a «jól pallérozott nemzetek, az angolok, franciák, németek, belgák született nyelveken minden esztendőben újabb és újabb könyveket nagy számmal nyomtatnak ki, sőt az idegen nyelveken íratott könyveknek maguk nyelvekre való fordításában is fáradhatatlanok», s ugyanakkor szomorúan kell megállapítania, hogy a magyarok közt «a könyvek olvasására nincsen kedv. nincsen olyan közönséges hajlandóság».¹ 1794-ben Kármán József még arról panaszkodik, hogy «kegyetlenség nélkül talán nem is lehet szemére vetni hazánknak az olvasás iránt való hidegséget. Hogy ez a hidegség nagy, hogy a könyv a háznál nálunk legutolsó jószág, és ennél kedvesebb egy játék kártya vagy egy üsző, azt fájdalmasan látjuk, akik a hazánkat esmérjük».² «A magyarok, fájdalom, nem igen szeretnek olvasni — mondja Vitkovics³ — s így literatúránkat is nemszeretésükkel előmentében visszarusítják».

A jogos panaszra sok ok lehetett, mert mások is olyan lesujtó észrevételeket tesznek, hogy az odahaza ülő úrfiaknak többnyire puska, pipa, jó kopó vizsla, kutya és játék a beszédjük, s ha azonkívül valami nyájás társalgásra kerül sor. szép törtériák helyett semmiségeket mondanak, s mivel nem olvasnak, annyira tudatlanok, hogy a vicispánoknál és a szolgabíráknál nagyobb urakat a világon nem is ismernek szegények.⁴

Ezt a műveletlenséget és könyviszonyt rövid idő alatt a mulattató románok fordítják kedvezőbbre. Az írók javarésze azért dolgozik, hogy a szegélynivaló helyzeten segítsen. A szorgalmas Kis János, élete alkonyán visszatekintve könyvtermelő gazdag munkásságára, sok fáradozását abban a célkitűzésben összegezi, hogy kellemes időtöltésre szánt elmés nyájasságaival s más hasonló természetű mulattató írásainak nagy részével a magyar olvasást kívánta megkedveltetni oly időben, midőn az még nem igen divatozott.⁵

¹ *Svétziai grófné*, 1772. bev.

² *Uránia*, 1794. III. 305. l.

³ *Vitkovics Mihály művei*. NK. 8. k. 64. l.

⁴ *Erkölcsei iskola*, 1790. bev.

⁵ *Emlékezései*. OK. 280. sz. 440—441. l.

Másokat is ez a cél lelkesített, ebben látták a román elsőrendű hivatását. Bessenyei már 1778-ban sürgette a románok fordítását, hogy a mélységből kiemelkedjünk,¹ s Mándy Sámuel 1786-ban az a meggyőződés buzdította, hogy a magyarság a románok «szaporodásával a tudományokban való világosságnak fényesebb hajnalára jut» s a «kedvet indító mesés történeteknek olvasásával a jobb könyveknek olvasásához, melyben még eddig talán restecske volt nemzetünk, apródonként hozzá szokik».² «Mikor az ember galambot akar fogni, mézes búzát hint el» -- mondotta Báróti,³ s Kazinczy is úgy látta, hogy a román «a leghathatósabb tanító», a «legszerencsésebb vehiculuma a magyarságnak»,⁴ emlékiratában pedig följegyezte, hogy zsenge ifjúkorában Kézsmárkon Cornides egy izetlen román-nal ajándékozta meg s abból kapott először kedvet az olvasásra.⁵ Horvát István szintén pártfogolja a «célerányos román»-t, mivel ez «az anyanyelven való olvasást legjobban megkedvelteti».⁶ Batsányit a közhaszonról való elmélkedése arra az intelemre serkenti, hogy ha hazánkfiai az olvasásra szoktatni, erkölceiket jobbitani, elméjüket világosítani akarjuk, ha alkalmatosságot keresünk nyelvünknek akármiként lehető szépítésére és pallérozására, legtanácsosabb, ha gyönyörködtető írásokat fordítgatunk. Ha egyszer ezekkel a népek kedvére találhattunk s nála az olvasást kedvessé tehattük, önként keresi majd a hasznosakat.⁷ «Bizony csak az ilyen forma olvasásokkal lehet, s nem másokkal, az ifjaknak olvasásra vágyóllását úgy felgyulasztani, hogy még a fontosabb foglalatú könyvek olvasásának se irtózzanak néki fogni».⁸ A mulattató írások sürgetése ezeknek az évtizedeknek folyton fülünkbe csengő visszhangja, mert «ezek által terjesztetik leg-sikeresebben a nyelv, élesztetik az olvasás kedve»,⁹ s a «kényesebb inyek, kik fájdalom irtóznak még a magyar könyvektől, ha több könyvek is léznek ilyenek, rövid idő múlva a magyarra is reá irányolodnak».¹⁰

Csakugyan abban az arányban, amint a románok szaporodni kezdenek, egy-két évtized alatt jelentős fordulat áll be az olvasási kedv fokozódásában. Míg a XVIII. század második felében még az volt az általános helyzet, hogy «könyvek nálunk csak azoknak kellettek, akiknek hivataljuk és szolgálatjuk hozta magával»,¹¹ s «akik valamennyire még az olvasásnak kedvelői, azok vagy papi emberek vagy érettebb gondolatú öregek»¹² voltak, addig a következő század elején már

¹ «Valameddig ezt a módot (a fordítást) fel nem veszzük, soha nem jövünk ki a mélységből, úgy, mint kellene» — írja a *Holmiban*.

² *Szível sebhető római mesék*, 1786. bev.

³ *Kazinczy lev.* I. 520. l.

⁴ U. o. I. 440. 448. l.

⁵ Kazinczy: *Pályám emlékezete*. 15—16. l.

⁶ *A fiatal bűnbánóné* M. N. Múzeumi példányába írt sajátkezű bejegyzése. U. ezt l. Tud. Gyűjtemény. 1826. II. 96. l.

⁷ Magyar Múzeum, 1788/89. III. negyed, toldalék.

⁸ *Amerikának feltalálásáról*, 1793. bev.

⁹ Thaisz András: Scott *Ivanhoe* ford. 1829. IX. 1.

¹⁰ *Dafnis és az Első hajós*, 1797. bev.

¹¹ *Svédziai grófné*, 1772. bev.

¹² *Kazinczy lev.* II. 169. l.

szélesebb tömegek lepték el a könyveket s mohón kaptak a románokon, «a költés combinatiójának a kifogyhatatlan productumain». ¹ A kassai kalendárium, amely számára szög volt ütve minden nemesi házban az ajtó fölött, megérte azt a szégyent, hogy imitt-amott keveselni kezdték. A közönség egy része neki vetette magát az olvasásnak, ² s a Lese Cabine-tek a vidéki városokban szemlátomást gyarapodtak, nemcsak repülő írással, hanem nagyérdemű könyvekkel is. ³

Tudatosan-e jó érzékkel, hizelgő udvariasságból-e vagy csak véletlenül, a román, mihelyt a színtéren megjelent, mindjárt a szépnem kegyeit kereste. Épen a legjobb helyen kopogtatott. Föllépése és divattá válása idején szánalmas volt a magyar nyelv helyzete és társadalmi tekintélye. A szalónokban általában a német nyelv járta, s az előkelő hölgyek magyarul csak a cselédekkel beszéltek. Magyarul szólítani meg egy magyar úrnőt, a legdurvább gorombaságok közé számított, egyértelmű volt körülbelől azzal, mint ha őt szolgálónak nézték volna. ⁴ «Büszkélkedtek a magyarul nem tudásban» s kerülték, hogy a konyhán kívül magyar szavukat hallassák. ⁵ «Vajjon nem sokkal gyönyörűbb volna-e — kérdezi Vitkovics Mihály ⁶ — ha a kerek, lágy magyar szavakat ejtenék szép nemünknek kerekded ajaki, melyeket egyedül a magyar nyelvért met-zett a magyarok Istene?» De mit lehetett várni, «mikor a magyar anya megpofozta a leányát, ha magyarul beszélt.» ⁷ Ez a német divat ezenként csodította kiválasztottait idegen nyelven írott románok olvasására, de nem szenvedhette, hogy nemzeti nyelven írt könyveket olvassanak. ⁸ Egypár vonással megörökített jellemző képet találunk Szemere Pál egyik levelében. 1815-ben Berényben meglátogatta a Mihalkovicsék jómódú kálvinista magyar házát. A ház ura nem volt otthon. Míg a derék anya a konyha körül forgolódott, Szemere a házi kisasszonnyal szórakozott. A leányka épen Campét és Kotzebut olvasva németül, s a vendég mulattatására elmondta a falon függő Götz-, Tell- és Egmont-képek jelentését. ⁹ A Szemere Páltól rokonszenvesen bemutatott magyar leányka német irodalmi tudásáról kielégítő tudomást szerzünk, de ugyanakkor magyar irodalmi műveltségéről semmiféle megnyugtató értesülést nem kapunk. Ha aztán betekintünk az

¹ Tud. Gyűjtemény, 1824. IV. 78. l.

² Mikszáth Kálmán: *Az én halottaim*, HI. 5. k. 96. l.

³ *Kazinczy lev.* XXI. 134. l.

⁴ Jókai Mór: *És mégis mozog a föld.* ÖM. 43. k. 211. l.

⁵ *Kisfaludy Sándor m. munkái.* VI. 294. 296. l. 13. és 18. vssz.

⁶ *Próza művei* NK. 6. k. 160. l.

⁷ *Antenor utazása*, 1831. bev.

⁸ P. Horváth Lázár: *Az elbujdosott*, 1836. I. 22. l.

⁹ *Kazinczy lev.* XII. 392. l.

egykorú szalónokba, két szembenálló mahagoni tükröspolcon néhány sor igen szép kötésű könyveket látunk, közöttük messze kitűnnek aranyos címükkel Racine, Boileau, Scott, Byron, Cooper, Spindler, Mme Staël, Lady Morgan és Schopenhauer. Az ottomán előtti tágas asztalnak egyik szögletében néhány külföldi ujságlevél hever, mint a Journal, meg a Petit Courier des Dames, a Voleur, a Repertory of english fashion, s a bécsi divatlapok tarka sokasága teszi észrevétlenné az egyetlen hazai Híradót, amely inkább a hazafiság fitogtatása kedvéért, mintsem olvasás végett került ide. A hattypelyhek-nél puhább sötétkéék ottománon heverő hölgy előtt Rousseau János Jakabnak a nevelésről *Émile* cím alatt írt munkája van kinyitva, s mellette Morgan asszony *Book of the Boudoir*-ja látható, azonkívül még Barthelémy politikai költeményeit, Lamartine verseit, Chateaubriand *Atalaját*, Richelieu életét és a Rovigói herceg memoire-jainak harmadik részét vehetjük észre kellemes rendetlenségben elszórva asztalán.¹ Asszonyaink, habár terrarum in ultima fine, a civilizált Európa legszélsőbb határán, laktak is, mindennel a világon, épen csak a magyar szellemi élettel nem tartottak kapcsolatot. Ezekkel a képekkel tökéletesen egybevág az a máshonnan nyert tudósításunk, hogy «majdnem általjában minden kisasszonyaink több német íróét és munkát ismernek, mint magyart». Az egykorúak szemrehányólag emlegették, hogy «akárhová megy az ember magyar lyánkáinkhoz, mindenütt német könyveket találunk azoknak asztalkájikon».² Be kell látni azonban, hogy szépeink azért olvastak német románokat, mert nem voltak eredeti jó magyar könyvek,³ s ez az oka annak is, hogy ebben az időszakban nálunk ötszörte több idegen könyv fogyott el, mint magyar.⁴

A német mulattató és szórakoztató irodalomnak ezt az uralkodó hatalmát észrevehetőleg először a magyar nyelvű románok ingatják meg. A férfiak, a műveltebbek és tanultabbak is, sajnálják idejüket a költeményes románok olvasásával vesztegetni.⁵ A nők, az asszonyok és leányok azok, akik az erősebb nemtől lenézett és férfiatlan érdeklődésnek tekintett románok előtt ajtót tárnak s olvasásuk gyönyörűségébe mélyednek. Azt mondja az egykorú leírás, hogy míg a férfiak teljesen szabadjukra lovaglással, utazással s gazdálkodással

¹ P. Horváth Lázár: *Az elbujdosott*, 1836. I. 104—108. 1.

² Tud. Gyűjtemény, 1825. II. 63. 1. 1826. II. 96. 1.

³ Tud. Gyűjtemény, 1826. II. 90. 1. — Emlékezhetünk Jókai nagyszerű korrajzából is arra a jelenetre, amikor Kálmán regényt olvas Katinka előtt, «persze német regényt», mert «hol vette volna a magyart?» *És mégis mozog a föld.* ÖM. 43. k. 219. 1.

⁴ Táncsics Mihály: *Népkönyv.* 3. f. 1842. 13. 1.

⁵ *Erdővári Klára*, 1826. bev.

töltik idejüket, addig a «leányok tánc, muzsika, éneklés, festetetés tanulásiban, holmi szerelmes románok olvasgatásában és csinos öltözködésekben gyakoroltatnak.»¹ Szinte azt lehet mondani, hogy a románírók az ő kedvükért buzdulnak fel a munkára, vagy — az egykorú kifejezéssel élve — «általok jön hozzánk románsok falkája».² Orczy Lőrinc már 1787-ben azt a tanácsot adja az íróknak, hogy

Más írásnak módját hozz a nemességnek,
Románs kell mostani Asszonyi Rendeknek,
Ki sok rétt le írja módját szerelemnek.³

Mások is úgy látják, hogy az asszonyok a szerelmes törtériákat nagyon kedvelik,⁴ s ezért bárcsak mennél több volna magyar nyelvünkön is a román, annál jobb és szebb volna, hogy asszonyaink és leányaink is végre magyarul olvashatnának.⁵

A sok buzdításnak rövidesen meglesz a foganatja. Amint az «európai képzett nemzeteknél találkozunk fínom ízlésű szívképző munkák, melyeket gyakran a legkoszorúsabb írók a dámák toiletjének szentelnek», úgy a magyar író is, bár a literatúrában kevés jártassággal rendelkezik, csak azért fog pennát s készít valami románfélét, hogy mulatságos szórakozást szerezzen a leghálásabb olvasóknak, a nőknek.⁶ «A szép nemnek», «a szerelmes asszonyi nemnek», «honunk szebb lelkű leányainak», a «minden Rózáknak és Rózikáknak» ajánlott románok egymást kezdik váltogatni s ilyen dagályos hangon hizelegnek: «Ha a munkámnak az a szerencséje történik, hogy nektek megtetszend, ha ti azt azon kegyesen mosolygó pillantatokkal megbecsülitek, melyek a mi szíveinket tüzzel és meglelégedéssel egyszersmind betöltik, tehát hiszem, hogy a halhatatlanságnak templomában én is helyet nyerek, melyben a szeretetnek mirhától illatozó pályáján repülni fogok.»⁷

A kiadók szintén előzékenyen keresték a nők tetszését. Nem is volt túlságosan nehéz megnyerniük, hiszen akkortájt a románolvasás szorosan hozzátartozott a nők életstílusához. Ebben a divatban is ők jártak elől. Kazinczy a *Siegwartról* úgy szerzett tudomást, hogy «egy tiszteletre igen méltó leány megismertette az akkori idők legkedveltebb románjával» s az ő kedvéért kapott bele fordításába.⁸ A Bölöni *Werther*-fordításának indítéka és buzdítója szintén nő volt.⁹ Lidit Vitkovichhoz egészen *Bácsmegyey* forrasztotta, amelyet «szerelmes olvadtáság nélkül soha nem tudott olvasni».¹⁰ Románok olva-

¹ Csontos István: *Szép-nem ügyvédje*, 1830. 39. l.

² Orczy Lőrincz: *Költeményes holmi*, 1787. 8. l.

³ Orczy Lőrincz i. m. 16. l.

⁴ *Kazinczy lev.* I. 326. l.

⁵ U. o. I. 360. l.

⁶ *Klélia*. 1820. VI—IX. l.

⁷ Mészáros Ignác: *Három napkeleti történetek*, 1795. bev.

⁸ Kazinczy: *Pályám emlékezete*, 56. l.

⁹ *Kazinczy lev.* XVI. 281. l.

¹⁰ *Vitkovics Mihály művei*. NK. 8. k. 143. l.

sása nélkül nem is lehetett senki divatos hölgy. Aki valamieskét rátartí volt, omlott a románok olvasására.¹ Ezt a típust örököltette meg a Pónori Thewrewk József epigrammája:

Egy eleven lelkű hajadon puha pamlagon ülve,
Bútanul idejét tölti románjaival.²

Kazinczy leveleiből lépten-nyomon értesülünk Sophie olvassmányairól. Ezek természetesen többnyire románok voltak, mégpedig azoknak a javából. Bizonyosan komoly a magva Horváth Ádám ama tréfálkozásának is, hogy felesége jobban szerette a könyvházat, mint az ágyasházat.³ Az akkori művelt magyar nő képe pompásan megmintázható volna róluk. De azért nem ők voltak az igazi modern hölgyek. A szélsőségekben tévelygő divatos dáma a románok frázisait keverte beszédébe s könyv nélkül megtanult szentimentális édességekkel kereste a föltűnést.⁴ A szerelemben olvadozó ifjacskaik és leánykaik a *Kartigám*ból egész frazeológiát dolgoztak ki maguknak.⁵ El lehet képzelni, hogy mily édesdeden, mily természetellenesen társalogtak!⁶ Jól tudták, hogy a közönséges társalkodás négy elementuma közül egyik «a most olvasott román történetét elbeszélni»,⁷ tehát mindig készen állott emlékezetükben egy-két frissen «éldelt» román tartalma. A divatos dáma «olvasni Kotzebuét, Lafontainet, Schillinget, Clarent s több híres obscurus férfiakat szokott, kivéven, ha néha Van der Velde, Houwald vagy Zschokke akadt kezeibe, sőt egyszer esős időben az ablak alatt senki nem járván, eluntában Scott Walterig eltévedt.»⁸ A románokban «nincs gondok a nyelvre, stílusra, az elme játékira, csak a szerelem kifejtődését olvassák, nézik» s végül is «elrontják szíveket, lelkeket».⁹ Hej, abban az időben sok ifjú életét zavarta meg a román!¹⁰ Különösen a leányok annyira elmerültek bennük s úgy átéltek a cselekvény minden mozzanatát, izgalmát és a

¹ Fáy András: *Házi rosta*.

² *Költői művek*, 1836. 115. l.

³ *Kazinczy lev.* I. 316. l.

⁴ U. o. IV. 278. l.

⁵ Kazinczy: *Pályám emlékezete*, 156. l.

⁶ A románok szereplői így beszélgettek: «Csillapítsd le, kérlek, kormánnyok vesztett érzésidnek háborgó habjait, s ne merítsd el fellázadott árjaikban tisztességed sajkáját». V. ö. *Máré vára*, 1824. I. 233. l. — Vagy: «Még egy csókot, kedves Izabellám! Úgy is oly régulta nem folyt már ajakidról az életnek boldogsága szívembe. Csak rajzolt képedre nyomhattam ajakimat s csak képzelődésemben innepelhettem emlékezetedet. De vajon tégedet is oly szüntelenül foglalatoskodtatott-é távollévő hívedről való teprenkedésed?» V. ö. *Udvari szerelem*, 1808. 143. l.

⁷ Szikra Miklós: *Mit nevétsz?* 1834. 63. l.

⁸ Gaál József: *Rajzolatok*, 1835. 49. sz.

⁹ *Kazinczy lev.* XII. 377. l.

¹⁰ U. o. XII. 377. l.

hősök szénvedéseit, hogy képzelődésük megvesztegetve merőben rabul esett a románoknak. A románok dagályaiban és izetlen feszességeiben lelték minden gyönyörűségüket.¹ Románosan éreztek, románosan gondolkodtak, cselekedtek, néha még nevüket is romános hangzásúra cserélték. Ha követhette volna mindenki Faludi Ferencnek azt a tanácsát, hogy magas polcra rejtsék a romantzia-írásokat, ahol el nem érhetik a kisaszszonyok,² sok bajnak elejét lehetett volna venni, így azonban nem kis gondjába került a szülőnek, míg a bódító román-szeszt gyermeke fejéből elpárologtatta s ismét természetes lelkűvé gyógyította.³ Voltaképen semmi sem volt ezekben a románokban, ami a legszigorúbb erkölcsbíró előtt is meg nem állhatott volna, s mégis igazuk volt azoknak, akik nagy veszedelmet láttak bennük, mert ezek az olvasmányok az ifjú érzékeny lelkét a reális élet földjéről fölvitték a beteges szentimentalizmus ködrégiójába, ahonnan nehéz volt a visszatérés.⁴ Egy valaki így kiált fel rosszalólag: «Mire valók ezek a mesés románok, melyeket a hasznos könyvek félretételével oly szorgalmasan olvas ma a nőnemű ifjúság?»⁵ Bizony olyan láz fogta meg elsősorban a nőket, majd a mindkét nembeli fiatal nemzedéket, hogy már egészen kóros tünetek kezdtek mutatkozni.

«Párizsban minden teremtés románokat vagy más szerelmes leveleket olvas, melyekben egy csep ész sincsen — mondja az egykorú tudósítás.⁶ — Ha egy béreskocsis valamely ház előtt megáll és ott neki várakozni kell, azonnal román könyvet húz ki zsebéből és olvas. Az uraságok kocsisai és inasai szintén azt cselekszik, míg urokra várakozni kell. Úton-útfélen látni asszonyokat, leányokat, ifjút, vént román könyvbe elmerülve, és a nap-számok, míg az úton ácsorog s munkára várakozik, román olvasással tölti idejét.» Más adatok is megerősítik, hogy egyáltalában nem lóditás a *Tudós palóc* elbeszélése a románolvasás szenvedélyének az illendőség határait is átlépő elharapódzásáról. «A minap Pesten egy templomban voltam — mondja az egyik helyen⁷ — ahol egy ifjú gavalléron nagyon elbámultam, látván, hogy egy szép könyvecskét tartott kezében, de közelebb menvén azt láttam, hogy nem imádságos könyv legyen, amelyet olvasott, hanem román. Az illetén olvasással még többen is mulatják magukat, kiváltképen azok, akik ex officio a templomban vannak. Azok, ha sokáig

¹ Felső Magyarországi Minerva, 1826. 696. l.

² *Nemes asszony*, 1787. 172. l.

³ Árvay Gergely: *A román-kórság*. Felső Magyarországi Minerva 1825. 141—155. l. Ez a tárgy Marmontel azon meséjének is, amelyet Kazinczy *A' kétség* címen magyarosított meg. V. ö. *Kazinczy Ferenc minden munkáji*. Szép Literatura. 1814. l. 160—206 l.

⁴ Gyalui Farkas: *Legkedvesebb könyveim*, 46—47. l.

⁵ Szalay Imre: *Egyházi beszédek gyűjteménye*, 1841. II. 139. l.

⁶ Hasznos Multságok, 1822. I. 15. l.

⁷ Gaál György: *A tudós palótz*. 1803. IV. 15—16. l.

art a prédikáció, mindjárt egy románt vagy comédiás könyvet vesznek ki zsebekből és avval mellőzik el magoktól az unalmas prédikációt».

Bezzeg vége szakad a sok panasznak és az örökös siránkozásnak, hogy a könyveknek nincs olvasójuk, s a harmincas évek felé közeledve, a háborgások kezdenek megnyugodni, s már olyan hangoz hallatszanak, hogy «a magyar olvasó közönség, ha nem is hirtelen, mégis lassanként szaporodik».¹ Már afféle megállapításokat olvasunk, hogy a termelés nem elégíti ki a szükségletet, s annyira vonzó lesz a román-forma, hogy P. Horváth Ádám a történeti, földrajzi, csillagászati, metafizikai, vallásbölcséleti fejtegetéseit «tudományos román»-ba foglalja, mert olyan világban élünk — így okolja meg eljárását — hogy romános öltözet nélkül már sem a tudományok nem kellenek, sem az erkölcsi tanítások.²

Egynéhány évtized alatt a román kivívja jogait, széles rétegeket hódít meg s olvasóközönséget teremt. Ez tagadhatatlan érdeme. Jósika azt mondja, hogy akkor is megírta volna *Abafit*, ha előtte senki sem írt volna regényt. Nagyon kétséges azonban, hogy regényeivel aratott volna-e olyan nagy és gyors sikert, ha a román évtizedeken keresztül nem munkálja a talajt, nem műveli a fogékonyságot s nem tobozza az olvasókat.

GYÖRGY LAJOS.

¹ Thaisz András: Scott *Ivanhoe* ford. 1829. VIII. 1.

² *Barragóné és Zalád*, 1819. bev.